

ÀGBÉYÈWÒ ÀṢÀYÀN IṢÉ ÀWỌN AKÉWÌ IṢÁÁJÚ, ÀTÈLÉ ÀTI TI ÒDE-ÒNÍ LÓRÍ ÒRÒ ÒMOLÚÀBÍ FÚN ÌDÀGBÀSÓKÈ ÀWÙJO

Ejitooyosi Olayemi SALAMI (PhD)
 Olabisi Onabanjo University, Ago-Iwoye
ejitooyosi.salami@oouagoiwoye.edu.ng,
ejitooyosisalami@gmail.com

DOI : <https://doi.org/10.5281/zenodo.20772872>

Àṣamò

Láti ibèrè-pèpè igbésíayé èdà, kò sí àsikò kan tàbí igbà kan tí a kò rí àwọn èdà tó n hu iwà kan tàbí òmíràn tí ó ta ko iwà òmólúàbí. Àwọn iwà wọnyí kàn n yíra padà gégé bí ògà lásán ni. Ṣàṣà akéwì iṣáájú àti ti òde-òní ni kì í mẹnụ ba òkan tàbí òmíràn àwọn iwà tí ó dára àti iwà àidára inú àwùjo nínú iṣé wọn. Iṣé yìí gbìyànjú láti ṣe àgbéyèwò àṣàyàn iṣé àwọn akéwì iṣáájú, àtèlẹ̀ àti ti òde-òní lórí òrò òmólúàbí àti àwọn ewì wọn tí ó tọ́ka sí iwà tó bójúmu àti iwà àibójúmu. Àwọn tí a kà kún àwọn akéwì iṣáájú ni àwọn tí iṣé wọn wà láàrin oḍún 1906 sí oḍún 1938. Àwọn tí a gbà gégé bí àtèlẹ̀ ni àwọn tí iṣé wọn wà láàrin oḍún 1939 sí 1973. A lo àwọn tí iṣé wọn wà láàrin oḍún 1975 títí di òní gégé bí akéwì òde-òní. A gbìyànjú láti tún mú àwọn akéwì iṣáájú wọnyí wá sí irántí nítorí pé bí onírèsè wọn kò fíngbá mọ́, èyí tí wọn ti fín sílẹ̀ kò le parun. Nítorí náà, kò yẹ láti gbàgbé wọn. Àwọn akéwì iṣáájú tí a lo iṣé wọn ni; Ṣówándé (1906) pèlú àtúnṣe ti Lijadu àti Babalọ́lá (1974), Bákan naa ni a lo iṣé Ajísafé (1921), A lo iṣé Oḍúnjọ (1949), Obasá (1971) àti Oládàpò (1973) fún àtèlẹ̀ nígbà tí a lo Oládàpò (1975), Oṣádòtun (1976), (1987), (2005) àti Ológundúdu (2009) fún akéwì òde-òní. Títorí àṣà ni a lò fún iṣé yìí. Èyí rí bèẹ̀ nítorí pé ipa ewì nínú àṣà àwùjo kò kéré. Iṣé yìí ṣe àfíwéra sáà mètèṣeta. Ó tọ́ka sí àwọn iwà tó dára tí a fí lẹ̀ gbà èniyàn gégé bí òmólúàbí àti iwà tí kò dára tí a fí le gba èniyàn gégé bí aláíníwà òmólúàbí ní ibámu pèlú iṣé wọn. Bákan náà, nínú ewì wọn, iṣé yìí ṣe àfihàn àtubòtán àíníwà òmólúàbí ó sì ṣe àfihàn àwọn imòràn fún yíyàgò fún iwà tí kì í ṣe ti òmólúàbí. Àrífàyo iṣé yìí ni pé kò sí òdiwọn kan pátó tí ó fí iyàtò nípa ohun tí Yorùbá kà sí iwa òmólúàbí hàn láti ayé igbà àwọn akéwì iṣáájú, àtèlẹ̀ àti ti òde-òní. Isà kan náà ni oḍe wọn n de ohun tí ó ṣelẹ̀ ni pé oṃo tí ayé bí ni ayé n pọ̀n. Iṣé yìí gba àwùjo ní iyanjú láti máa lèpa iwà òmólúàbí ní igbà gbogbo. Ó tún gba àwùjo níyànjú pé kí iṣé iwádíí lórí iwà òmólúàbí tẹ̀ síwájú láti túbọ̀ fọ̀ àwùjo mọ́.

Kókó Òrò: Iṣáájú, òde-òní, ewì, iwà, òmólúàbí

1. Ifáàrà

Kí a tó ṣe òòṣà ni a ti n ṣe oóṣà, ní géré tí àwọn Òyínbó dé ni a ti n kọ ewì Yorùbá sílẹ̀. Adébáyò (1999) wọye pé lóòótó ni ọ̀pọ̀ èniyàn gbà pé Akinjogbìn (1969) ni iwé ewì tó kókó jade, sùgbón kò rí bèẹ̀ nítorí pé àsikò àwọn akéwì iṣáájú jẹ àsikò tí àwọn Òyínbó oníṣòwò àti oníwáàsù ṣeṣe dé sí orílẹ̀-èdè Nàìjíríà tí wọn fí èkọ̀ mò-òn kọ̀ mò-òn-kà fún àwọn ará igbàni láti polongo èsìn ọ̀mọ̀lẹ̀yìn kírísítì. Gégé bí iwọye Adébàjò (1999, p.5), bí ó tilẹ̀ jẹ pé èsìn Mùsùlùmí ti dé sí àarin àwọn Yorùbá kí èsìn ọ̀mọ̀lẹ̀yìn kírísítì tó dé, tí èyí fí lẹ̀ jẹ kí a rò pé àwọn elésìn Mùsùlùmí ni ó kókó kàwé tí wọn sì kókó kowé, kò rí bèẹ̀ nítorí pé èkọ̀ lárúbawá ni àwọn Mùsùlùmí tẹ̀pẹ̀ mọ́. Àwọn ọ̀mọ̀lẹ̀yìn kírísítì ni ó kókó kàwé tí wọn sì kókó kowé gégé bí a ti sọ sáájú. Ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ ilé-iwé ni wọn dá sílẹ̀ tí wọn sì n fí èsìn kírísítèyìn kọ̀ àwọn èniyàn. Bí a bá de ojú, a ó rí imú, kò ní jẹ àjòjì

sí wa láti mò pé ohun tí ó bá jẹ mò ẹ̀sìn gbòdò mú ipolongo iwà ọ̀mọ̀lúàbí lówò. Gégé bí iwòye Durkheim (1915) pé “religious functionality cannot be separated from moralism” èyí ní pé lára àwọn ohun àwómò ẹ̀sìn ní iwà.

Láti igbà yí nàà ní àwọn akéwì isáájú tí mú ọ̀rò nípa iwà ọ̀mọ̀lúàbí ní ọ̀kúnkúndùn tí ó sì n jẹ yò nínú ewì wọn. Ìdì ní pé bí ọ̀ ẹ̀ wà ní àsìkò wọn nàà ló wà ní isínýí tí ó jẹ pé iwà àidára tí ó tako iwà ọ̀mọ̀lúàbí kì í fí igbà kan tán pátápátá lówùjò. A sàkíyèsí pé àwọn ọ̀nà tí iwà àitò yí n gbà wáyé n gbé oríṣíṣí àwò wò bí alágẹmọ gégé bí ọ̀lájú ẹ̀ n dé tí igbà sì n yí padà.

Ọ̀gòrò kókó ewì àwọn akéwì isáájú, àtélé ati tí igbàlódé ló tóka sí iwà ẹ̀dà. A lè pín iwà ẹ̀dà sí ọ̀nà méjì pàtàkì. Èyí ní iwà tí ó dára tí a fí le tóka èniyàn gégé bí ọ̀mọ̀lúàbí àti èyí tí kò dára tí a fí le tóka èniyàn gégé bí aláiniwà ọ̀mọ̀lúàbí. Bí ó tilẹ̀ jẹ pé iwààsù ló jẹ àwọn akéwì isáájú lógún pàápàá jùlọ Ajíṣafẹ̀ tí ó fí ilànà iwààsù gbé ewì rẹ̀ kalẹ̀, gbogbo atótónu wọn, ilò ilànà ẹ̀sìn láti tako àiniwà ọ̀mọ̀lúàbí ló dá lé. Iwà méjéjì tí iwà ẹ̀dà pín sí tí a dárúkọ yí ní ó hàn de nínú isẹ̀ àwọn akéwì isáájú àti tí igbàlódé.

1.1. Èrè-ìdì isẹ̀ Iwádìí

A ẹ̀ akíyèsí pé bí iwà ọ̀mọ̀lúàbí ẹ̀ jẹ pàtàkì tó nínú àṣà àti isẹ̀ Yorùbá, kò sí igbà tàbí àsìkò kan tí a kò ní rí itókasi àwọn iwà tó tako iwà ọ̀mọ̀lúàbí lówùjò. Èyí ní ó fà á tí àwọn akéwì, yálá ti isáájú, àtélé tàbí tí ọ̀de-òní kì í fí í sàiménuba ọ̀rò nípa ọ̀mọ̀lúàbí nínú ewì wọn. Nítorí nàà, ó ẹ̀ pàtàkì láti ẹ̀ agbáyèwò isẹ̀ wọn lórí ọ̀rò ọ̀mọ̀lúàbí. Èyí yóò jẹ kí a mò bóyá èrò wọn lórí ọ̀rò ọ̀mọ̀lúàbí papò tàbí yàtò. Bákan nàà yóò tún ẹ̀ okùnfà mínú àwọn akéwì isáájú wá sí irántí, yóò sì mú itèsíwájú bá isẹ̀ àwọn akéwì tí ó tẹ̀lé wọn àti tí ọ̀de-òní.

1.2. Àgbáyèwò isẹ̀ àwọn aṣíwájú nípa Ọ̀mọ̀lúàbí

Àdámọ̀ ní iwà ọ̀mọ̀lúàbí fún èniyàn. Ọ̀lórùn ní í fún ní. Kì í ẹ̀ ohun tí a lè fí agídí ní. Itàkùn àgbáyé (<https://en.m.wikipedia.org/wiki>) sọ nípa ọ̀mọ̀lúàbí pé:

An omoluabi is a person of honour who believes in hard work, respects the right of others and gives to the community in deeds and action. Above all, an omoluabi is an adjectival Yoruba phrase, which has the words – “omo + ti + Olu + iwa + bi” as its components.

Ọ̀mọ̀lúàbí ní ẹ̀ni iyí tí ó gbàgbò nínú itẹramósẹ̀, àitẹ̀ ẹ̀tọ̀ ọ̀mọ̀nikẹ̀jì mólẹ̀ àti ẹ̀ni tí iwà àti isẹ̀ rẹ̀ tẹ̀ àwùjò lórùn. Ju gbogbo rẹ̀ lọ, ọ̀mọ̀lúàbí jẹ̀ ẹ̀yán aláakùdẹ̀ gbólóhùn Yorùbá tí ó ní “omọ̀ + tí + olú + iwà + bí” gégé bí èròjà.

Àkíyèsí tí a ẹ̀ nípa oríkì ọ̀mọ̀lúàbí ọ̀kẹ̀ yí ní pé àwọn ọ̀rò kòòkan tí ó pilẹ̀ ọ̀rò orúkọ ọ̀mọ̀lúàbí ní a wò láti sọ di odidi. Ọ̀gúndẹ̀jì (2009, p.72-73) gbà pé ó sòro fún wa lóde ọ̀ní láti tanná wá itumọ̀ àwọn ọ̀rò tí ó papò di ọ̀mọ̀lúàbí. Ó ní àwọn kan gbà pé omọ̀ tí Noa bí ní itumọ̀ ọ̀mọ̀lúàbí. Nípa èyí, a kò ní idánilójú pé gbogbo omọ̀ tí Noa bí ní ó n jẹ ọ̀mọ̀lúàbí. Bákan nàà ní Fálétí (2009, p. 117) sọ pé

An Omoluwabi is a “man of good family and social position; a man who is honourable and well bred; and a man of fine feelings or instinct show by his behaviour and consideration for others ...

Ọ̀mọ̀lúwàbí ní ẹ̀ni tí ó ní ẹ̀bí rere àti ẹ̀ni tí àwùjò fẹ̀; ẹ̀ni tí àpónlẹ̀ tọ̀ sí tí ó sì dàgbà ní ọ̀nà tí ó tọ̀; tí ó ní èrò rere àti ọ̀gbón inú àti àimọ̀ tara-ẹ̀ni-nìkan ...

Bí a bá wo oríki tí ó fún ọmọlúàbí a ó ẹ̀ ẹ̀ àkíyèsí pé ẹbí ènìyàn ẹ̀ ẹ̀ pàtàkì láti wò mò ènìyàn gégé bí ọmọlúàbí nítorí inú ẹbí ní àwùjọ tí bèrẹ̀. Ẹbí tí ènìyàn tí jáde ní yóò fún àwọn àwòmọ̀ tókù ní itumọ̀. Bẹ̀wájí (2004, p. 399) tọ̀ka sí ọmọlúàbí pé:

An Omoluabi is “a morally upright person, a person who exhibits such virtues as honesty, respect (for himself, the elders, and for others, in general), decency, benevolence ...)

“Omoluabi ni ẹni tí iwà rẹ̀ dára, ẹni tí a rí àwọn àpẹẹrẹ̀ iwà rere lára rẹ̀, gégé bí òtítọ̀, irẹ̀lẹ̀ (fún ara ẹni, fún àgbàlagbà, àti fún àwọn ènìyàn lápapọ̀), fínfínjú, ìtọ̀rẹ̀ àánú ...

Barry (2000, p. 44) sọ nípa ọmọlúàbí pé:

Omoluwabi: any body who is wise (gbón) and who can know (mò) via eyes (ojú) and body (ara) at the same time.

Ọmọlúàbí; ẹnikẹni tí ó gbón tí ó mò ojú tí o sì mò ara bákan náà

A mò iwà ọmọlúàbí mò Yorùbá púpọ̀. Ìdí niyí tí Adéoyè (2010, p.3) sọ pé “iwà iyésí, iwà àbùkùn àti irẹ̀lẹ̀ jẹ́ ohun tí a ń wò kí a tó pe ènìyàn ní Yorùbá”. Ògúndẹ̀jì (2009, p.73) tún ẹ̀ àlàyé pé àwọn kan lérò pé ó ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ kí ó jẹ́ pé láti inú ọmọ tí ó ní iwà òbí (rere) ní ọmọlúàbí tí jẹ́ yọ. Èyí fẹ́ bá èrò Adékúnlé (2007) mu pé iwà ìbílẹ̀ ní iwà tí ó bá àṣà wa mu, òun náà sì ní ọmọlúàbí. Yoloye (2009, p.31) gbà pẹ̀lú Ìdòwú (1962) pé:

Omoluabi ni OMO-OLUWA-BI meaning a person born and raised by someone with good character and by implication a person with good character himself or herself.

Ọmọlúàbí ni ỌMỌ-OLÚWÀ-BÍ tí ó tùmọ̀ sí pé ẹni tí ènìyàn rere bí tí ó sì tọ̀ dàgbà

Iwà rere nínú àyọ̀lò òkè yìí ní Ìdòwú (1962, p.148) sọ pé ó jẹ́ mò àwùjọ, èyí tí olúkúlùkù gbódò pa ara rẹ̀ mò kúrò nínú iwà àibójúmu àwùjọ rẹ̀, àti pàápàá, a máa jẹ́ kí ẹ̀dá mò ohun tí ó dára yàtò sí èyí tí kò dára. Èyí ó wù a wí gégé bí orisun ọ̀rọ̀ fún ọmọlúàbí, ní ibámu pẹ̀lú ìgbàgbọ̀ wa àti iwòye Ògúndẹ̀jì, ohun idánílójú ní pé ẹni tí ó ní iwà rere ní ọmọlúàbí.

Ọmọlúàbí ní ó ń fì ẹ̀bùn rere tí ẹ̀dá tàbí àwùjọ fọwọ̀ sí láti máa hù hàn. Òun ní ó sì ń fì èyí tí ò burú láti kò hàn. Ká rí ayé ní ọ̀rọ̀ nípa ọmọlúàbí kò sì jẹ́ mò sàà kan. Ẹ̀bùn jíjẹ́ ọmọlúàbí kò bára mu láti ara ẹ̀dá kan sí òmíràn. Ní iwòye Ògúnmọ́lá (2014, p.124), ọmọlúàbí ní a lè pé ní ẹ̀dá tí ó ní ẹ̀kọ̀ iwà rere ní ibámu pẹ̀lú gbogbo ọ̀fín tí ó de ihùwàsí ẹ̀dá nínú àṣà. Asán ní gbogbo ìmọ̀ tí ẹ̀dá bá ní láini iwà ọmọlúàbí gégé bí Awóniyí (1975, p.361) tí sọ. Òun ní ipẹ̀kun ẹ̀kọ̀ gégé bí Oyètádé (1914, p.56) ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ itókasi rẹ̀. Oríki ọmọlúàbí òkè yìí jẹ́ kí a mò pé àwùjọ kòòkan ló ní ohun tí ó gbà gégé bí ọmọlúàbí. Yorùbá kò kọyán ọ̀rọ̀ nípa ọmọlúàbí kéré rára, èyí ní ó sì fì máa ń jẹ́ yọ nínú àwọn àròfọ̀ wọn gégé bí ẹ̀ṣẹ̀-Ifá àti òwe Oyètádé (1914). Bí ó ẹ̀ ẹ̀ ń jẹ́ yọ nínú ẹ̀ṣẹ̀ Ifá àti òwe náà ní ó hánde nínú àwọn àròfọ̀ ẹ̀nu Yorùbá míràn. Ẹni tí yóò tún ara rẹ̀ bí ní ọ̀nà láti jogún iwà ọmọlúàbí ní iṣẹ́ ribiribi láti ẹ̀. Bánjo (2009, p.129-142) gbà pé ènìyàn jẹ́ ẹ̀lẹ̀sín kò sọ pé kí ó jẹ́ ọmọlúàbí. Síbẹ̀ a kò le ya ọ̀rọ̀ ẹ̀sín kúrò lára ọmọlúàbí. Èyí ní a sì fì máa ń sọ pé iwà lẹ̀sín.

Púpọ̀ iwà ọmọlúàbí kò rọ̀rùn láti hù. Já kẹ̀jádò àgbáyé ní a tí lè tọ̀ka sí i. Ìdí niyí tí òtítọ̀, inú rere, ikááánú, ifaradà, ikóra-ẹni-ní-ìjánu, ipinnu rere, ìgboyà, ìbu ọ̀lá fún ẹni tí ọ̀lá tọ̀ sí, ikónimọ̀ra, ifẹ́ àti itẹ́pá mọ́ṣé ẹ̀ ẹ̀ gbàyi láwùjọ. Nígbà tí a gbé oriyín fún àwọn wònyí, a kò fì ojú ire wo àilóòótọ̀, yíyẹ̀ àdéhùn, imọ̀tara-ẹni-nìkan, ikà, ori kunkun, àinísùúrù, ojo, òmùgò, ọ̀lẹ̀, aláílóye, isáátá, ipẹ̀gàn àti àiṣe ojúṣe ẹni bí ó ẹ̀ ẹ̀ yẹ. Ìlànà kí ènìyàn jẹ́ ọmọlúàbí ní òténté ogbón tí a fì ń tún ayé ẹ̀ ẹ̀ tí a sì fì

ń gbé ayé àlàáfia. Òun yìí kan náà ní ògò ìran Yorùbá tí kò gbòdò parun gégé bí àfikún Ògúndèjì (2009, p.72). Ìṣòlá (2009, p. 112) sọ nípa ọmọlúàbí pé asán ní ọrọ ayé, ọṣọ tàbí ìmò tí ẹ̀dà bá ní tí kò bá fí ọmọlúàbí kún un. Èyí ní pé a kò le yọ iwà kúrò nínú ìgbé ayé ẹ̀dà.

Ọ̀rọ̀ olówe ní ọ̀rọ̀ tí à ń pé ní ọmọlúàbí. Ọmọlúàbí ní kí ènìyàn dára níwà kí ó má kù sí ibi kan sùgbón ó yẹ kí a fí ìka tò ó pé kò ẹ́ẹ́sẹ́ kí ènìyàn dára níwà láìkù sí ibi kan. Ohun tí ó ẹ́ pàtàkì ní pé kí ènì tí ó ẹ́ àṣìṣe gégé bí ẹ̀lẹ́ran ara yára ẹ́ àtúnṣe kí ọ̀rọ̀ náà tó bọ̀ sórí. Èyí ní pé kí ènìyàn mójú kí ó sì mọ̀ra.

Bákan náà, ọmọlúàbí ènìyàn gbòdò jẹ́ ènì tí ó ní ẹ̀kọ̀. Àwọn wònyí ní ẹ̀kọ̀ ilé, ẹ̀kọ̀ iṣé àti ẹ̀kọ̀ ilú gégé bí iwòye Akinjogbin (2009, p.12). Àpẹ̀rẹ̀, ẹ̀ka ẹ̀dè ní àwọn baba òlá wa fí n kọ ọmọ ní bí wón ẹ́ ń jẹ ọmọlúàbí. Adéyinka àti Ilésanmi (2019, p.93) Ní ti orílẹ̀-èdè lápapọ̀, orílẹ̀-èdè tí ò mú iwà ọmọlúàbí ní ọ̀kúnkúndùn gbòdò jẹ́ orílẹ̀-èdè tí ó ní ẹ̀tò, idájọ̀ ọ̀dodo, ifẹ́ àti iṣòkan. Irú orílẹ̀-èdè bẹ́ẹ̀ gbòdò yàgò fún iwà ibàjẹ́ gbogbo, gégé bí gbígba àbẹ̀tẹ̀lẹ̀, idigunjalẹ̀, ipàniyàn, igbénipa, àgbèrẹ̀, sìná àti fifinirúbo. Àwọn iwà wònyí yóò jẹ́ kí a mọ̀ pé ènì tí iwà rẹ̀ dára ní gbogbo ọ̀nà ní ọmọlúàbí.

2. Tíòrì Ifojú-Àṣà-Ibílẹ̀-Wò-Litiresọ

Àṣà jẹ́ mọ̀ gbogbo ohun àwòmọ̀ tàbí àbùdà àwọn ẹgbé, ọgbà tàbí ẹyà kan ní pàtó, èyí tí ó le tọ́ka sí ẹ̀dè, ihùwásí, ẹ̀sìn, igbàgbọ̀, iṣesí, onjẹ, orin, ijó àti ilú wón. Àṣà fejú́ ó sì gbòròrò púpọ̀. Lórí èyí, Olatubòsún (1979, p.313) sọ nípa àṣà pé:

Àṣà jẹ́ ìmúgbòrò agbára ọmọniyàn ní togbón orí, ní tara àti ní ti ẹ̀mí, nípa ikẹ̀kọ̀ àti irírí. Àwọn ẹ̀rì àṣà àwọn ènìyàn máa ń jẹyọ nínú iṣé-ọ̀nà, orin, ofin, ẹ̀kọ̀ nípa ibálòpọ̀ ẹ̀dà àti ti iṣẹ̀lú, ẹ̀sìn àti ìmọ̀ ìjìnlẹ̀ sáyẹ́nsì. Àṣà ẹ́ pàtàkì púpọ̀ fún itúpalẹ̀ iṣé lítírẹ̀sọ̀ Yorùbá.

Ewì gégé bí ọ̀kan lára iṣé ọ̀nà pàtàkì nínú àṣà Yorùbá máa ń ẹ́ àfihàn iwà ẹ̀dà ní orìsírìsì ọ̀nà. Tíòrì àṣà kò ẹ́ ẹ́ fowó rọ̀ sáyìn nínú atúpalẹ̀ iṣé lítírẹ̀sọ̀ yòowù ó jẹ́. Èyí ló mú kí Abimbólá (1977, p.13) sọ pé:

The cultural approach must be adopted for the analysis of Yoruba literature. Literature is culture and no literature can be meaningfully analyzed outside the facts of the culture which produced it.

Ìlànà ifojú-àṣà-ibílẹ̀-wo ní a gbòdò múlò fún sísẹ́ itúpalẹ̀ lítírẹ̀sọ̀ Yorùbá. Àṣà ní lítírẹ̀sọ̀ bẹ́ẹ̀ ní kò sí itúpalẹ̀ lítírẹ̀sọ̀ tí a lè ẹ́ kó múná dóko láìwo ó mọ̀ àṣà tó bí irúfẹ́ lítírẹ̀sọ̀ bẹ́ẹ̀.

Ohun tí ó jẹ́ àwọn agbàterù tíòrì yìí lógún ní ibàṣepọ̀ tí ó wà láàrin àwùjọ̀ àti àṣà. Wón gbà pé lámẹ̀étó nínú iṣé ọ̀nà aláwòmọ̀ lítírẹ̀sọ̀ gbòdò máa lépa ọ̀nà láti dáabò bo àṣà àti iṣé àwùjọ̀ kí ó sì máa ẹ́ àfihàn àwọn àṣà tó sù yọ nínú irú iṣé ọ̀nà aláwòmọ̀ lítírẹ̀sọ̀ bẹ́ẹ̀. Bonnet (1979, p.10). Abimbólá (1982, p.78) tún ẹ́ àtẹ̀numọ̀ iwúlò tíòrì àṣà fún atúpalẹ̀ iṣé lítírẹ̀sọ̀ nípa sísọ̀ pé:

...in order to evolve an acceptable format for the appreciation of oral literature, we must blend our criticism and stylistics with a thorough understanding of Yoruba culture. Without this, any critical work is bound to be sterile.

... ká tó lè rí ilànà lámẹ̀yító lítírẹ̀sọ̀ tí yóò jẹ́ itẹ̀wọ̀gbà, a ní láti jẹ́ kí irú ilànà bẹ́ẹ̀, bí ó ti wù kí ó jẹ́ ti ọ̀de ọ̀nì tó, ní ọwọ̀ àṣà Yorùbá nínú, bí bẹ́ẹ̀ kọ̀, ọ̀fẹ́gẹ́ lásán ní iṣé lítírẹ̀sọ̀ bẹ́ẹ̀ jẹ́).

Adéyemí (2006) sọ gbangba pé a kò le yowó àṣà kúrò nínú lítírésò Yorùbá nítorí pé òpómúléro ló jẹ nínú itàn-àròsọ, ewi àti eré-onítàn Yorùbá. Adéwoyè (1988, p.2) nàà kìn èrò yìi lẹyìn pé lítírésò (yálà lítírésò alohùn tàbí àpilẹ̀kọ) jẹ jínjì tí ó ẹ̀ ẹ̀fihàn àṣà àti isẹ̀ àwọn ẹ̀dà tó ni irúfẹ̀ àṣà. Àwọn agbàterù tíorì yìi gbà pé lámèétò gbòdò ẹ̀ ẹ̀wàrí àwọn àṣà ibílẹ̀ tó forí mù nínú isẹ̀ ọ̀nà aláwòmò lítírésò kí ó sì fí wọn hàn fún ayé rí kí wọn sì wo ọ̀nà tí àwọn àṣà nàà yóò fí wúlò fún àwùjọ. Èyí ni pé irú àṣà tí lámèétò yóò bá fúnka mọ̀ gbòdò jẹ̀ èyí tí yóò mú itèsíwájú bá àwùjọ. Irú àṣà bèè kò gbòdò jẹ̀ èyí tí yóò sọ àwùjọ di ẹ̀dun arinlẹ̀ tàbí di èrò ẹ̀yìn. Fanon (1967) àti Ngugi Wa Thiongo (1986) nínú Adeyemi (2006, p.26) rí àṣà gégé bí ohun tí ó le tún ayé ẹ̀, wọn rí i gégé bí ohun tí í tani jí tí sì í gún ni ní kẹ́sẹ̀ láti mọ̀ ohun tí ó tò ní síṣe yàtò sí èyí tí kò tò. Èyí pàápàá ni àwọn m̀kùnnù lè ló láti gba ara wọn sílẹ̀ lówó àwọn ajunilo. Alàyé Edgar àti Sedgwick (2002, p.3) ni pé tíorì ifojú-àṣà-ibílẹ̀-wò-lítírésò ní í ẹ̀ pèlú onírúurú itumọ̀ tí olúkúlúkù fún àṣà. Lára àwọn tí ó tún jẹ̀ agbàterù tíorì àṣà ni Abimbólá (1982, p.78) Preminger àti àwọn ẹ̀lẹ̀gbẹ̀ rẹ̀ (1993, p. 262) àti Ilésanmí (2004, p. 65-116).

Bákan nàà, àkíyèsí àwọn agbàterù tíorì yìi ni àpẹ̀júwe àṣà àti gbogbo ohun tó rò mọ̀ ọ̀n, nínú àpẹ̀júwe àṣà àti gbogbo ohun tó rò mọ̀ ọ̀n yìi ni iwà ọ̀mọ̀lúàbí àti síṣe ẹ̀tò tó bójú mu lówùjọ (Ọ̀pẹ̀fẹ̀yítimí 2014, p.62). Bí a bá wo èrò àwọn onímọ̀ tíorì àṣà yìi, a ó rí i pe iwà ọ̀mọ̀lúàbí ẹ̀ kókó nínú àṣà àti igbẹ̀-ayé ẹ̀dà, pàápàá jùlọ̀ ọ̀mọ̀ ilẹ̀ káàárò-o-ò-jíire. Ipa tí iwà rere ọ̀mọ̀niyàn gégé bí ẹ̀dà kòòkan àti gégé bí agbàríjọ̀ èniyàn n kó láti mú idàgbàsókè bá àwùjọ kì í ẹ̀ kẹ̀keré. Ìdí nìyí tí isẹ̀ yìi fí yan tíorì yìi láàyò gégé bí irinṣẹ̀ pàtàkì fún àṣeyorí rẹ̀.

2.1. Iwà tí a fí le tọ̀ka èniyàn gégé bí ọ̀mọ̀lúàbí

Oríṣííríṣíi ọ̀nà ni isẹ̀ àwọn akéwì isáájú, àtẹ̀lé àti tí ọ̀de-oní fí ẹ̀ ẹ̀fihàn àwọn iwà tó dára tí a fí n pe èniyàn ní ọ̀mọ̀lúàbí. Ní ọ̀nà k̀íní, bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé ọ̀mọ̀lúàbí èniyàn kò ẹ̀sìsì láyé, síbẹ̀, wọn sòwọn, wọn wọn bí ojú. Àlàyé èyí ni a sọ sáájú pé iwà àìdára pọ̀ púpọ̀ láyé. Ẹ̀dà fẹ̀ràn faájì, ọ̀mìnira àti igbẹ̀-ayé gbẹ̀fẹ̀ púpọ̀, kí ẹ̀dà tó le wẹ̀ yán kàinkàin nípa iwà ọ̀mọ̀lúàbí gba ọ̀pọ̀lopọ̀ isẹ̀. Itọ̀kasí kókó ọ̀rọ̀ pé wọn wọn bí ojú ló hàn nínú ewi Ọ̀padòtun (1975, p.199) isàlẹ̀ yìi:

Àkàndá lèèyàn
Tẹ̀gbẹ̀ aṣebi kì í wù bọ̀rò
Tàlùjòònú kọ̀ Tańgẹ̀lì kọ̀ pèlú
Èjìwóró Àkàndá èniyàn
Tí bá mbe láàrin ẹ̀dà
Wọn a máa tan'mólẹ̀ ayé tí tí lẹ̀ ni

Akéwì òkè yìi pe ọ̀mọ̀lúàbí èniyàn ní àkàndá ẹ̀dà nítorí ọ̀mọ̀lúàbí èniyàn sòro jẹ̀ bèè ni wọn kì í pò yanturu láàrin ẹ̀dà. Ó fí ika ọ̀wọ̀ ọ̀mọ̀ èniyàn ta kókó ọ̀mọ̀lúàbí èniyàn nílẹ̀ ayé. Èyí ni bí ọ̀mó̀dínrín ẹ̀ ní ebi n pa ọ̀n tí àtẹ̀lé rẹ̀ ní iyá ọ̀n kò sí nílẹ̀, tí ààrin sòbòlò ní káwọn ó roko olẹ̀, tí àtẹ̀lé àtàm̀pàkò ní bó̀lòkò bá dé n kọ̀? Sùgbọ̀n tí àtàm̀pàkò ní kàkà kì ọ̀n ó jalẹ̀, ọ̀n a ta kété.

Bí akéwì ẹ̀ gbé e kalẹ̀ gan an nìyí:

Erémodé ijòsì ló lalẹ̀ wá sọkàn mi
Ké ẹ̀ mọ̀wọ̀ ọ̀tún, ké ẹ̀ mọ̀wọ̀ ọ̀sì
Ké ẹ̀ jẹ̀ a fika wa pítàn
Ọ̀mó̀dínrín tó kéré ló lebi npa ọ̀n nílẹ̀ wọn
Àtẹ̀lé níyàá ọ̀n ọ̀ sí nílẹ̀
Èyí ààrin sòbòlò ló bá wọn dàmòràn oko olẹ̀
Àtẹ̀lé àtàm̀pàkò ló ní bó̀lòkò bá bá wọn nìbẹ̀ ñkọ̀?

Àtàm̀pàkò ní kàkà kóun ó roko olè
 Òun o níí báwọn aṣebi kégbé
 Àtàm̀pàkò lo fiwà sò yora rẹ sòtòtòtò (Òpádòtun 1975, p.196)

Títa kété àtàm̀pàkò yíí ni ó fí ṣe àfiwé pé ọmọ́lúàbí èniyàn a máa dá yàtò bí oṣù láàrin èdà nínú iṣé ibi gégé bí iḡbà tí a bí iṣu mó kòókóró, tí a bí ọkà mó yàngbò tí a sì bí ṣoṣo mó odi.

Ohun pàtākì ni isòkan gégé bí àwọn akéwì iṣáájú àtí tí òde-òní ṣe kà á sí iwà ọmọ́lúàbí. A rí àpẹ̀rẹ̀ isòkan yíí láàrin àwọn onígbàgbò Ìpòrò àtí Wésílẹ̀mù ní ilú Abẹ̀òkúta nígbà náà gégé bí Lìjadù (1974, p.54) ṣe ṣe àfihàn rẹ pé wọn ní ifẹ̀ ara wọn nípa àikóriíra ara, yíyò kí ara àtí bíbàràjìròrò nípa ọrò ilú.

Egbé Wésílẹ̀mù fẹra wọn, wọn nagbòrànḡdùn
 B'oku kú fún wọn líbẹ, wọn a bára wọn sòfò...
 Ìgbàgbò ìpòrò rọ̀rùn ju ẹkọ̀ lọ
 B'oo ró tẹru débẹ, ẹ ẹ jọ máa kọrin l'ijọ oṣẹ...
 B'aa ríra lókèèrè a n yẹ ra ẹni, a n sòrò lù

Àpẹ̀rẹ̀ isòkan náà ni Òpádòtun (2005, p.119-120) fọn rere nínú ewì rẹ isàlẹ̀ yíí. Ó fọn rere fun orílẹ̀-èdè Nàìjíríà láti máa jíròrò lóri dídèná ohun tí ó bá le fa ogun, ọ̀tẹ̀, wàhàlá, itàjèsílẹ̀ àtí irẹ̀jẹ àwọn ẹ̀yà kan.

Èmi ibá dàmòrán ipadé nílá
 Níbi a ó pe ọ̀pọ̀ èniyàn'fún ijíroro
 Ká polórí, ká pẹ̀lẹ̀mù orílẹ̀èdè yíí...
 Lóri kí la lè ṣetáyé fí le tura fún tterú tọmọ
 Ọ̀nà isòkan là bá mú pọ̀n
 Àjọṣepò àtí àgbóyẹ
 Ló le tánran wàhàlá àwa

Ìwà irẹ̀lẹ̀ dára púpọ̀ láàrin ọmọ́niyàn. Àfojúdí kò lérè rára nítorí bí èniyàn bá rẹ ara rẹ sílẹ̀, a ó gbe é ga, bí èniyàn bá sì gbé ara rẹ ga, a ó rẹ é sílẹ̀ bẹ̀ẹ̀ sì ní pé onírẹ̀lẹ̀ ní yóò jogún ayé. Èyí ní àwọn akéwì iṣáájú àtí tí òde-òní ṣe kọ ihà tó dára sí iwà irẹ̀lẹ̀ tí wọn sì gbé ojú agan sí iwà iḡbéraga. Lìjadù (1974, p.5) ṣe àfihàn rẹ nínú ewì isàlẹ̀ yíí gégé bí iwà irẹ̀lẹ̀ ṣe hàn lára àwọn àlùfáà sòòsì Aké ní Abẹ̀òkúta nígbà náà sùgbón tí àwọn ọmọ́dẹ̀ ijọ jọ ara wọn lójú.

Èdùmàrè kò'ṣe iḡbéraga, àfí iwà irẹ̀lẹ̀...
 Àlùfáà Aké wọ sòòsì, ó p'apa mọra, ó rí lírèlẹ̀
 Ọmọ́dẹ̀ imàrò wọ sòòsì, ó tapa kaka
 Dede wọn rẹ é ndi kọ̀là bí ẹni d'igi
 Wọn a rí wọniwọ

Nínú ewì isàlẹ̀ yíí bakan náà, Oḡúnjọ (1949, p.11) tọka sí iwà irẹ̀lẹ̀ tí ó yẹ kí ó mó ọmọ́dẹ̀ lára láti kékeré nípa kíkí obí ẹni.

Bí mo bá jí
 Ma yára dọ̀bálẹ̀ délẹ̀
 Ma kí wọn bóṣe tọ̀ bó ṣe ye

Lára iwà tó dára tí a fi le tókà èniyàn gégé bí ọmọluàbí èniyànni iwà òtító tí ó hàn de nínú Oḍúnjọ (2017, p.69) ìsàlẹ̀ yíí. Yorùbá bò wọn ní, bí irọ̀ bá lọ lógún ọḍún, ọjọ kan ọso ni òtító yòò bá a. Wọn a sì tún máa sọ pé purọ̀ n níyì, ètẹ̀ ní í mú wá. Bí òtító tilẹ̀ korò, ó dára láti máa sọ òtító. Bí èdà bá ń sọ òtító, ẹwà Olórún yòò máa hàn lára rẹ̀. Bí olóòótó bá sì pọ̀ ní àwùjọ tàbí orílẹ̀-èdè lápapọ̀, òkè ni àwùjọ tàbí orílẹ̀ èdè bèẹ̀ yòò wà. Ilọsíwájú kò sì ní gbẹ̀yìn níbẹ̀ àti wí pé olóòótó ẹ̀ é gbẹ̀kẹ̀ lẹ̀.

Òótó síso ní gbogbo igbà ló yẹ
 Irọ̀ pípa kò lérẹ̀
 Tí a bá sòótó tí wọn nà wá
 Ó sà̀n ju ká purọ̀ kí wọn dá wa sílẹ̀ lọ
 Èyàn tó bá ń sòótó la le gbẹ̀kẹ̀ lẹ̀

Nípa àfihàn iwà ọmọluàbí, àwọn akéwì isáájú, àtẹ̀lé àti ti igbàlódé ka títẹ̀pámósẹ̀ sí púpọ̀. Wọn sí gbà pé isẹ̀ wuyi púpọ̀ nínú igbésíayé èdà. Bámikólé (2017, p.39). Ọ̀lẹ̀ èniyàn ni kì í tẹ̀pa mósẹ̀. Ọ̀lẹ̀ nìkan lààyè ò gbà, ibi gbogbo ló gba alágbára. Ní ibi gbogbo ni ó yẹ láti múra sí sẹ̀ nítorí ọjọ̀ alẹ̀ kí ọ̀rọ̀ má jà sí fifi òwúrọ̀ ẹnì sòfò. Àwọn akéwì isáájú àti ti òde-òní jẹ̀ kí a mò pé ọmọ̀ tí yòò bá jẹ̀ àṣámú kékeré ní í ti í ẹ̀ ẹ̀nu sàmúsámú. Kékeré ni iwà itẹ̀pámósẹ̀ ti yẹ kí ó mò ọmọ̀dé lára. Oḍúnjọ (2017) tókà sí èyí nínú ewì isàlẹ̀ yíí:

Bí sẹ̀ bá sì kù nílẹ̀
 Kò ní í ro mí lójú
 Bí mo bá fọ̀bọ̀ tán
 Má tún gbá àyíká
 Ma fomi wọn òdòdó
 Ma fájá lóúnjẹ̀...
 Gbogbo ohun tó bá yẹ ní sísẹ̀
 Ní ka máa sárẹ̀ ẹ̀
 Èyàn tó bá fòwúrọ̀ sòfò
 Ọjọ̀ alẹ̀ ẹ̀ yòò níra

Iwà ọmọluàbí ni ká ẹ̀ oore nítorí pé oore ló pé, ikà kò pé. Ká ẹ̀ oore sì nìkan kò bíkò ẹ̀ kí a ẹ̀ oore láisẹ̀ irẹ̀gún. Bákan náà sì ni ó yẹ kí èdà mò oore tí a bá ẹ̀ fún un nítorí pé ẹnì tí a ẹ̀ ni oore tí kò dúpẹ̀ dàbí ọ̀lọ̀sà kó ní lẹ̀ru lọ. oríṣííríṣíì ọ̀nà ni èdà sì le gba san oore tí a ẹ̀ é nítorí oore kílí gbé. Iwà ká ọ̀oore láisirẹ̀gún àti ka ẹ̀ni lóore kí a dúpẹ̀ ni Ọbasá (1971, p.7) ẹ̀ àfihàn rẹ̀ nínú ewì isàlẹ̀ yíí.

B'a a bá dúpẹ̀ oore àná
 A gbómíràn
 Àídúpẹ̀ oore àná
 Fooré sùni í ẹ̀
 Àgbà ọ̀oore ma wobẹ̀
 Ẹ̀ni ó lóṣòó t'ooré
 Bí aláisẹ̀ rará á rá
 Bo ba pé títi
 Ẹ̀ni a bá ẹ̀ lóore
 A máa moore

2.2. Ìwà tí kò dára tí a fi lè tókà ènìyàn gégé bí ọmọlúàbí

Gégé bí a ó ẹ fihàn ní abala yíí, ìwà tí ó tako ìwà ọmọlúàbí ló pọ̀ jù. Lára àwọn ìwà yíí ni ọfófó. Àwọn akéwì isáájú, àtẹlẹ̀ àtí tí ọ̀de-òní bu ẹnu àtẹ lu ìwà ọfófó síse. Ajísafẹ́ (1921, p.21) sọ àléébù ọfófó pé olófóófó a máa túlé, a sì máa dá ọ̀tá sílẹ̀.

Aṣòfófó kò n gba ẹgbàá
Ibì ọpẹ̀ ló mọ
Olófóófó ló n túlé
Òun lo n da ọ̀tá sílẹ̀ láàrin ọ̀rẹ̀
Ọmọ̀ iyá, ẹgbé ati ilú

Ọ̀pádòtun (1976, p.49) fi kún un pé láti kékeré ni ìwà ọfófó tí í hàn lára ènìyàn. Ó là á kalẹ̀ pé àsojù ọ̀rọ̀ ni àpẹ̀rẹ̀ ọfófó ati pé ó yẹ láti tètè dá ọmọ̀ ní bẹnu ìwà ọfófó láti kékeré.

Bọmọ́dé bá jí
Tó n tojọ̀ wéwé kiri
E b'ọmọ̀ wí, ẹ dọmọ̀ lẹkun
Bí màjèsín jí ní kùtùkùtù
Tí kò sinmi àsojù ọ̀rọ̀
E ki màjèsín nílò àsojù ọ̀rọ̀
Àsojù ọ̀rọ̀ ní í mu wọn sòfófó

Ìwà búburú ni ìwà olẹ̀. Èni tí kò ní itẹ̀lọ̀rùn, tí ó ní ojùkòkòrò tàbí ẹ̀dà tí kò ní isẹ̀ lápá tí ó sì fẹ̀ jẹun ni ó máa n jalẹ̀. Nínú Odúnjọ (2017, p.15) isàlẹ̀ yíí fi hàn pé ohun iríra tí ó máa n yẹrẹrẹ ènìyàn tí ó sì lè tẹ̀ ènìyàn ni ìwà olẹ̀ ati pé ìwà tí kò dára tí ó yẹ láti yẹra fún ni.

Kí ni n ó folẹ̀ ẹ láyé tí mo wá
Kí ni n ó folẹ̀ ẹ láyé tí mo wá
Láyé tí mo wá, kàkà kí n jalẹ̀
Kàkà kí n jalẹ̀ ma kúkú ẹrú
Kí ni n ó folẹ̀ ẹ láyé tí mo wá

Lára àwọn ìwà tí kò dára tí ó tako ìwà ọmọlúàbí tí wọn tókà rẹ̀ ni ìwà àgbèrè ẹ̀sin. Wọn gbà pé bí a ó bá jẹ̀ ọ̀sàkálá, kí a jẹ̀ ọ̀sàkálá. Bí a ó bá sì jẹ̀ ọ̀sokolo, kí a jẹ̀ ọ̀sokolo. Èwo ni sàkálá sòkolo? Èyí ni ó mú wọn ẹ̀ àpẹ̀rẹ̀ isẹ̀lẹ̀ tí ẹ̀lẹ̀sin kírísítẹ̀nì n lo oògùn dúdú. Lijàdù (1974, p.55) isàlẹ̀ yíí s ẹ̀pẹ̀rẹ̀ onígàgbọ̀ tí ó n lo ìgbàdí

Onígàgbọ̀ kan bọra sílẹ̀ nífẹ̀ ẹ̀sanra
Lójú mi líyà odò ọ̀gùn
Ìgbàdí yíí bó sílẹ̀ n'gba, a kò i ka àsùnrun...
Ìgbì mo bi í lé bi bó tí ẹ̀, ó fẹ̀sì kan
Í bẹ̀nìyàn nígàgbọ̀, bí kò n sọsanyìn kúnun
Ó liyẹn á jiyà pọ̀

Bákan náà ni Ọ̀pádòtun (1975, p.242) ẹ̀ àpẹ̀rẹ̀ àlùfàá tí ó n lo tíra láti fí bá àwọn ọmọ̀ ọ̀ìjọ̀ sọ̀rọ̀. Èyí hàn nínú ewì rẹ̀ isàlẹ̀ yíí:

Ìgbà àlùfàá ọ̀hún sọ̀rọ̀...
Bí wọn ti n jáde nílẹ̀ olúwa

Ni gbogbo wọn n bérí fún un...
 Ni kúrá bá tọwọ̀ bàpo
 Babakúrá tó fẹ́ faṣọ̀ ìdikù nujú
 Amúlènumúlètè ò tètè mò
 Tó fí yọ̀ tírà lójú táyé

Ìwà ìlara jẹ́ iwà tí ó tako iwà ọmọ́lúàbí. Kò pọ̀n dandan kí èniyàn ṣe ẹ̀sẹ̀ kan pàtọ̀ kí onílara tó lara rẹ̀. Nítorí náà Onílara kò le rí ohun kankan rò léjọ̀ gégé bí ẹ̀sẹ̀ tí a ẹ̀ ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ ní bí ìlara bá pọ̀ ju onílara le wọ̀ ẹgbẹ̀ búburú gégé bí ẹgbẹ̀ àjẹ̀ àtí oṣó. Èyí ní Ọbasá (1971, p.3) ṣe fí hàn nínú ewì rẹ̀ isàlẹ̀ yíí:

À n jù wọn kò ṣe é wí léjọ̀
 Ìjà ìlara kò tán bọ̀rọ̀bọ̀rọ̀
 Ìlara àlájù níí mú wọn gbàjẹ̀
 Níí mú wọn sẹ̀sọ̀

Ìwà ikà jẹ́ iwà tí ó burú jái, tí ó yẹ́ kí ọmọ́lúàbí sá fún. Bí iná ṣe n rí lára nígbà tí èniyàn bá fí iná jóra, bẹ̀ẹ̀ gégé ní iwà ikà tí a hù ṣe máa n rí lára ẹnì tí a hu iwà ikà náà sí. Ọ̀pádòtun (1975, p.243-244) jẹ́ kí ó yẹ̀ àwùjọ̀ nínú ewì rẹ̀ isàlẹ̀ yíí pé bí ọ̀pọ̀ ẹ̀dá ṣe n tàbùkù iwà ikà tí wọn sì n wààsù nípa rẹ̀ tó, síbẹ̀ wọn kò jáwọ̀ nínú ikà sísẹ̀. Èyí túbọ̀ fí idí rẹ̀ múlẹ̀ pé àwọn tó ní iwà ọmọ́lúàbí kéré jojo láwùjọ̀.

Gbogbo ayé ló n lọgun ẹ̀ síwọ̀ ibi
 Bẹ̀ẹ̀ lariwo wa ò tu gbégi nínú isẹ̀ ibi
 Gbogbo wa là n sọ̀kò ẹ̀nu lùwà ikà
 Ìwà ikà ò sì yéé gbilẹ̀ bí àràbà
 Ànì tọ̀mọ̀dé tàgbà iwòyí ló doníwààsí àgbáyé
 Ajá inú iwé ní wá, a a le è bu ní jẹ
 Àgbò inú iwé ní wá, a a le è kàn
 Ẹ̀sin inú iwé ní wá, a a lè è sàré sẹ̀sẹ̀
 A à rísẹ̀ ọ̀dodo o wa

Ìwà àìníteṣẹ̀lọ̀rùn jẹ́ iwà tí kì í ṣe iwà ọmọ́lúàbí. Yorùbá bọ̀ wọn ní itẹ̀lọ̀rùn ní baba iwà. Kò sí ohun tí àìníteṣẹ̀lọ̀rùn kò le fà. Àìníteṣẹ̀lọ̀rùn níí fa ojúkòkòrò èyí tí í tún ṣe okùnfà olẹ̀. Oríṣìíríṣìí nńkan ní èniyàn lè ṣe àìníteṣẹ̀lọ̀rùn sí. Àìníteṣẹ̀lọ̀rùn ní í mú ní í tọ̀rọ̀ owó, tọ̀rọ̀ oúnjẹ, tọ̀rọ̀ ilẹ̀ gbẹ̀, tojú bọ̀lé kiri. Ọ̀un náà ní ó fàà tí ọ̀pọ̀ àwọn ọ̀mọ̀ Yorùbá tí ó mò-ọ̀n kọ, mò-ọ̀n kà nígbà tí àwọn Ọ̀yìnbo dé kì í fí í fẹ́ ka iwé Yorùbá. Ajíṣáfẹ̀ (1921, p.9) gbe kalẹ̀ bá yíí pé:

Èlómíràn nínú wa kì í fẹ́ ka iwé
 Yorùbá, bẹ̀ẹ̀ kì í ṣe Ọ̀yìnbo lo
 bí olúwarẹ̀...
 Itijú ní fún wa bí a kò bá gbẹ̀ e
 (èdè Yorùbá) níyí

Ohun tí ewì yíí n tẹ̀pẹ̀lẹ̀ mò ní pé àṣà Yorùbá le parun bí a kò bá máa sọ̀ èdè náà gégé bí ọ̀mọ̀ Yorùbá. Àìsọ̀ èdè náà sì le fa gbígbẹ̀ àṣà aláṣà lárugẹ̀. Èyí ní pé bí a bá tí n sọ̀ èdè elédè bẹ̀ẹ̀ náà ní kì a máa gbàgbẹ̀ láti máa sọ̀ èdè ẹnì. Itẹ̀lọ̀rùn ṣe pàtàkì. Bí a fí ohun gbogbo tẹ̀ èniyàn lọ̀rùn, bí irú

ẹni bẹẹ kò bá ní itẹlórùn, kò sí ohun tí a le ẹ. Àṣamò èyí ní Olátúnbòsún (1973, p.82) ń pa nígbà tí ó sọ pé:

Bí o filé n'lá jin kólékólé
Lójú ló kó sí
Kò pé ó má jalè diẹ kun

Bákan náà ni àwọn akéwì náà kò gbàgbé láti mẹnba ba iwà àpà. Àpẹẹrẹ iwà àpà ni ó hàn nínú Òpádòtun (2005, p.6-7) isàlẹ̀ yí. Ó ẹ àlàyé bí ọpọ ọmọ Nàìjíríà ẹ ná iná àpà yálà ní àsikò tí irè oko pọ̀ tí isẹ oko wà lójú ọpọ̀ tàbí ní àsikò ọpọ̀ epo bẹ̀tíróòlù sùgbọ̀n tí wọ̀n tí wọ̀n gógó bí ojù bá yí.

Àpà ya bùtùlù, ó ń nàwó yàà
Ó gbàgbé pálejò lowó
Ó ń nàwó bó ẹ fẹ... Ẹ irè oko lohun àmúṣọ̀rọ̀ nípilẹ̀
Lásikò ọpọ̀ nkọ?
Ẹbí òtòṣi gbàgbé isẹ lomo Nàìjíríà...
Orí gbe ọmọ Nàìjíríà
Ọba òkè tún fàlùmọ̀nì ilẹ̀ ẹ̀kẹ̀ ẹ...
Ó fí bẹ̀tíróòlù jínkì Nàìjíríà
Ọmọ Nàìjía répo tán...
Wàhálà owo ò sífún Nàìjíríà
Wàhálà àtináwó ní ń bẹ fọmọ Nàìjía
Àwọn ń nàwó bí i búlùtù èniyàn

3. Àtubòtán ọmọ́lúàbí nínú àṣàyàn isẹ àwọn akéwì

Kò sí ohun tàbí iwà tí èniyàn hù láyẹ̀ tí kò ní àtubòtán. Èyí ní pé ẹsan wà fún jíjẹ ọmọ́lúàbí àti àìjẹ ọmọ́lúàbí èniyàn láyẹ̀. Àkíyèsí yí jẹ ohun tí àwọn akéwì isájú, àtẹ́lẹ̀ àti tí òde-òní rí i, ó sì jẹ yọ nínú ewì wọn. Ọbasá (1971, p.12) tilẹ̀ là á kalẹ̀ nígbà tí ó sọ pé:

Ẹni tí ń ẹ rere
Kó múra sí rere í ẹ
Ẹni tí ń ẹ̀kà
Kó máa ẹ̀kà ńṣọ
Àtoore àtikà
Ọkan kì í gbé

Lára àwọn iwà tí wọ̀n ẹ àlàyé àtubòtán rẹ̀ nínú ewì wọn ní iwà ikà, èké, olẹ̀, àtẹ́pámọ́sẹ̀ àṣejù àti bẹẹ̀ bẹẹ̀ lọ. Nípa iwà ikà, Ajísafẹ̀ (1921, p.19) jẹ́ kí a mọ̀ pé ẹni tí ń gbé inú òkùnkùn sísẹ̀ ikà tí ó ń rò pé ọba ayé kan kò rí òun, bí ọba ayé kò rí i, ọba ọrun ń wò ó. Yàtò sí èyí, àwọn akéwì isájú àti tí òde-òní jẹ́ kí ó di mímọ̀ pé orí ọ̀ṣìkà tàbí ọmọ ọ̀ṣìkà ní ẹsan ikà wọn tí máa ń ké.

Ikà kò ní ẹ̀lálàika oníkà dandan
Èyí tí ó jẹ́ iyanu Ọlórùn níbẹ̀ ní pé
Iná ikà tí èniyàn bá dá sílẹ̀ fún ọmọ ọlómọ
Iná ikà náà kò ní kú títí
Ọ̀ṣìkà tàbí ọmọ rẹ̀ yóò fí wá fara jó o

Òpádòtun (1999, p.205-206) fí kún ohun tí Ajíṣafẹ̀ sọ nípa àtubòtán iwà ìkà pé lórí ọmọ aṣebi ní tí í hù:

Ìkà ní baba ejò
Èyàn tó bá gbèsò iwà ìkà
Lórí ọmọ rẹ ní í tí í hù
Torí bápá ọ ká igi osè
Aráyé ọ sì ní í jòmọ osè ó gbérí
Bí kannakánná bá n yojú ọmọ
Eyin rẹ náà sì lètùtù ojú ọmọ
Atakóro wọnú àdó
Kò ní mọmọ rẹ wọ'bẹ

Nípa àtubòtán èké sísẹ, Ajíṣafẹ̀ (1921, p.21) fí yé aráyé pé gbogbo ọlá, iyí àti aásíkí ní èké n kẹ kúrò lára ẹni. Ó tẹ síwájú pé èké a máa sọ èniyàn di ẹni yepẹrẹ lójú tòmódé tàgbà àti wí pé èké sísẹ kò pé kí èniyàn má dàgbà sùgbón ojó àtisùn lẹbọ.

Àtubòtán àiniwà ọmọlúàbí yí náà ní Ọbasá (1971, p.20) rí nínú iwà àṣejù tí ó fí gbà pé ẹtẹ ní í kẹyìn aláṣejù.

Aláṣejù, Aláṣesá
Aláṣejù, Aláṣetẹ
Aláṣejù, Aláṣebó
Aláṣejù, pẹrẹ ní í tẹ

Èwọn àti ọrun àpáàdi ní í gbèyìn olẹ jíjà bí olẹ tilẹ lólá láyé.

Èyí hàn nínú Oḍúnjọ (1949, p.15) isàlẹ yí.

Ẹni tó jalẹ a délé ejọ (2ce)
Adájọ a wá fẹwọn sí i lẹsẹ,
Fẹwọn sí i lẹsẹ bí olúgbẹẹ
Ẹni tó jalẹ a délé ejọ
Bẹni tó jalẹ bá lólá láyé (2ce)
Bó lólá láyé, kò lẹ rọrun wò
Kò lẹ rọrun wò bọlójọ bá dé
Bẹni tó jalẹ bá lólá láyé

3.1. Ìmọràn fún níní iwà ọmọlúàbí nínú àṣàyàn iṣẹ àwọn akéwì

Ìmọràn ní a lẹ pé ní isítí fún èniyàn láti tẹra mọ ohun tí yóò ẹ é ní ànfààní tàbí láti kúrò nínú ohun tí ó lẹ ẹ akóbá tàbí fa àbámọ fún un. Àwọn akéwì isáájú àti tí ọde òní gba àwùjọ ní ìmọràn nípa níní iwà ọmọlúàbí. Nípa sùúrù níní, wọn fẹ kí ẹdà máa fẹsọ àti pẹlẹpẹlẹ ẹ ohun gbogbo gégẹ bí a ẹ rí i nínú àwọn ewì isàlẹ yí.

Ohun a fẹsọ mú kì í bàjẹ
Ohun a fagbára mú, koko-ko ní í le Ọbasá (1971, p.13)

Fi pẹlẹpẹlẹ àti ọgbón bá èniyàn lò
Bí a bá ra'nni ní iṣẹ ẹrú, à fí tọmọ jẹ ẹ Ajíṣafẹ̀ (1921, p.16)

Bákan náà, wọn gba àwùjọ nímòrán láti yàgò fún ọwọ híhá sùgbọn kí wọn máa ẹ oore. Kí wọn máa sọ òtítọ, kí wọn sì má má ẹ èké.

Jẹ ẹni tí ó lawọ
Má ẹ jẹ ahun èniyàn...
Máa sọ òtítọ, má ẹ ẹké...
Bí o bá nípá láti soore
Má ẹ kò láti ẹ é (Ajíṣafẹ 1921, p.20)

Nípa òfófó-ṣíṣe, Ajíṣafẹ (1921, p.21) àti Ọpádòtun (1976, p.44) gba ọmọ èniyàn nímòrán láti sọra fún ṣíṣe òfófó. Ajíṣafẹ ni “má ẹ ara ẹ ní olófóófó tàbí agbọyíṣòyí èniyàn”, Ọpádòtun náà sọ pé “òfófó kò pé, ẹ sinmi irégbè, orúkọ burúkú ní í fún ni”. Gégé bí àlàyé pé ó dára kí tòmódé tàgbà máa fi gbogbo ara àti òtítọ inú ṣíṣe nítorí ọkan-ò-jòkan ànfààní ẹ. Ajíṣafẹ (1921, p.19) túbọ ẹ àfihàn ẹ:

Máa fi gbogbo agbára ẹ ṣíṣe
Kí o sì máa fi òtítọ inú ẹ é pẹlú
Má ẹ màkàrúrù, má ẹ ayédèrú...
Sùgbọn ṣíṣe ọmọlúàbí

Odúnjọ (2017, p.34) náà gba àwùjọ nímòrán láti tepá mósé nígbà tí ó sọ pé:

Ẹ má fojọ òwúrò tàfàlà
Ẹ gbájú mósé
Kílé ayé yín ó le dára
Ẹ má fàsikò sòfò
Kátubòtán yín ó le rọrùn

Lórí isọkan orílẹ̀-èdè, Ọpádòtun (2005, p.119-120) pe tolórí telémù lórílẹ̀-èdè Nàìjíríà láti jíròrò lórí ohun tí ó le máa dá wèhálà sílẹ́ kí wọn sì wá ojútúú sí i. Ewí ẹ àkókó isàlẹ́ yíi tọka àjọṣe àwọn èyà tó wà lórílẹ̀ èdè Nàìjíríà bí ó bá jẹ ọ̀n ni wọn fara mó

Ká polórí, ká pelémù orílẹ̀-èdè yíi...
Kí wọn ó sọrò lórí kí ló n fa wèhálà
Kí wọn ó sí mú àbà wá lẹyìn ijíròrò
Ajẹ pé ká jọ máa ẹ
Bí ká sì wá papò ló le mú irẹpò wá
A jẹ pé ká tún jọ máa ẹ

Bí àjọṣe àwọn èyà orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ni yóò sì mú idèrù lówó ewí ẹ isàlẹ́ yíi tọka sí pé:

Kí wọn ó wá ronú ọ̀nà àti dín irẹjẹ àwọn èyà kan kù...
Kàwọn igbimọ́ ó fenu kò
Bóyá kóníkà'lukú ó kẹkọ ẹ lówó
La fi le dẹkun fífi ẹmí sòfò...
Lẹyìn sàdúra n sàmí
Kí kálukú ó máa relé wọn ni

3.2. Àfiwéra isẹ àwọn sàà mètẹ̀tẹ̀ta lórí ọ̀rọ̀ ọ̀mọ̀lúàbí

Ohun tí ó jẹ àwọn akéwì sàà mètẹ̀tẹ̀ta lógún tí ó sì jẹ ìjọra isẹ wọn níp é isẹ̀lẹ̀ àwùjọ tí sàà kóowá lórí ọ̀rọ̀ ọ̀mọ̀lúàbí ni kóowá tọ́ka sí. Sàà tí àwọn isáájú jẹ àsikò tí àwọn òyìnbó dé sí ilẹ̀ Yorùbá ọ̀rọ̀ èsìn ló jẹ wọn lógún. Púpọ̀ wọn kò sì rí ìgòkè òyìnbó gégé bí ohun tí kò dára. Wọn gbà pé iwà àìníwà ọ̀mọ̀lúàbí ni iwà afibi-sún-olóore tí a bá hù sí àwọn òyìnbó. Àpẹẹrẹ̀ èyí ló hàn nínú Ajíṣafẹ̀ (1921, p. 1) isàlẹ̀ yìi.

“Kí lẹ̀ p’Òyìnbóṣe? ...
 Òyìnbó sáyé dẹ̀rò
 Èyí kì há ṣe ọ̀títọ̀ báun?
 Kí òyìnbó tó gòkè tóni wá
 Irúnmalẹ̀ igba imalẹ̀ là n bọ
 Eégún gbà mí, òrìṣà gbà mí
 Kò jẹ ká ká nowo àti ọ̀kan

Àwọn akéwì tí ó tẹ̀lẹ̀ tí isáájú náà kò sàimú iwà ọ̀mọ̀lúàbí ní ọ̀kúnkúndùn. Iwà àìsọlẹ̀ ni (Ọ́basa, 1971, p. 68) isàlẹ̀ yìi tọ́ka sí

Èni bọlẹ̀ kò rọ́mọ̀ bí
 Ọlẹ̀ kò fara ìjà ya
 Ọlẹ̀ jìyà gbé
 Ọlẹ̀ fìyà bora sùn

Ọ̀kan pàtàkì lára àwọn iwà tó tako iwà ọ̀mọ̀lúàbí tí í ṣe ìkóròjọ láításikò, ẹgbẹ̀ ọ̀kúnkún àti àwọn iwà ipá bẹ̀ẹ̀ láàrin àwọn èniyàn pàápàá àwọn ọ̀dọ̀ jẹ yọ púpọ̀ nínú ewi àwọn tí òde-òní. Ológundúdú (2009, p.31-32) isàlẹ̀ yìi ṣe àfihàn rẹ̀

Àsikò ọ̀rọ̀ kò tí ì tó o
 Babaláwo ilẹ̀ Alára
 Ọ̀rọ̀ n bọ̀rọ̀ bọ̀
 Àwọn isẹ̀lẹ̀ tí n ṣelẹ̀ láyẹ̀ òde òní
 Ẹgbẹ̀ ọ̀kúnkún wọn tí wà káàkiri
 Ẹgbẹ̀ awo lóníruuru níbi gbogbo
 Ẹgbẹ̀ imùlẹ̀ nínú sọ̀òsì, ní moṣálásí
 Nílẹ̀ iwé Girama. Fásitì pẹ̀lú ọ́fíṣì

4. Àgbáloṣbábò

Àṣàyàn isẹ̀ àwọn akéwì isáájú, àtẹ̀lẹ̀ àti tí òde òní lórí ọ̀rọ̀ ọ̀mọ̀lúàbí ni isẹ̀ yìi gbé yẹ̀wò ó sì ṣe àfiwéra wọn. Isẹ̀ yìi fí ojú tíọ̀rì lfojú-àṣà-ìbílẹ̀-wo-lítirésò ṣe àtupalẹ̀ iwà ọ̀mọ̀lúàbí nínú àṣàyàn ewi wọn. Ó jẹ kí a mò pé ọ̀mọ̀lúàbí èniyàn sọ̀wọ̀n nítorí ọ̀gòòrò̀ èdà ló wà tí kò ní iwà ọ̀mọ̀lúàbí. Ìdí ni pé àwọn iwà rere tí a fí lẹ̀ tọ́ka èniyàn gégé bí ọ̀mọ̀lúàbí èniyàn kò rọ̀rùn láti hù. Ìdí nìyí tí ọ̀mọ̀lúàbí èniyàn ṣe sọ̀wọ̀n. Njẹ̀ èniyàn le dára tán láìkú sí ibi kan gégé bí elẹ́ran ara? Jíjẹ ọ̀mọ̀lúàbí ni kí èniyàn ṣe àṣìṣe kí ó sì mojú mọ̀ra láti yára ṣe àtúnṣe. Àwọn àlàyé yìi nípa ọ̀mọ̀lúàbí jẹ kí a mò pé kò sí sàà tabì igbà kan tí a kí í rí ọ̀rọ̀ nípa ọ̀mọ̀lúàbí. Èyí ló fàa tí àwọn akéwì isáájú, àtẹ̀lẹ̀ àti tí òde-òní fí tọ́ka sí oríṣíríṣi iwà tó dára tí a fí le tọ́ka èniyàn gégé bí ọ̀mọ̀lúàbí àti èyí tí kò dára tí a fí le tọ́ka èniyàn gégé bí aláìníwà ọ̀mọ̀lúàbí nínú ewi wọn, ọ̀mọ̀lúàbí èniyàn a máa gbayì gbèyẹ̀ lówùjọ sùgbọ̀n àtubòtán búburú ni ó wà fún èdà tí kò ní iwà ọ̀mọ̀lúàbí. Ìmòràn nínú isẹ̀ àwọn akéwì isáájú, àtẹ̀lẹ̀ àti tí òde-òní mú kí isẹ̀ yìi gbà pé kò sí ọ̀diwọ̀n kan pàtó tí ó fí iyàtò nípa ohun tí Yorùbá kà

sí iwà ọmọlúàbí hàn. Ó fi lélẹ pé kí àwùjọ má káààrẹ láti máa lépa iwà ọmọlúàbí, kí isẹ iwádíí lórí iwà ọmọlúàbí máa tẹsíwájú fun idàgbàsókè àwùjọ.

Ìwé Ìtókasi

- Abimbólá, W. (1977) “The study of Yoruba Literature” An Inaugral Lectuer fo University of Ife, Ile-Ife.
- Abimbólá, W. (1982). Notes on the Collection, Transcription, Translation and Analysis of Yoruba Oral Literature.
- Adebajo, O.A. (1991) “Àgbéyèwò Isẹ Àwọn Aṣiwájú Ònkòwé Yorùbá láti Oḍún 1848 sí Oḍún 1938” Ph.D. Thesis, Obafemi Awolowo University, Ile-Ife.
- Adekunle, M.A. (2007) Oṣé tí àìkómọ ní àṣà àti isẹ n kó bá èkó ní àwùjọ èkó lóde òní àti ọ̀nà àbáyọ. *Yorùbá Gbòde: Jónà Egbé Akómolédè àti Àṣà Yorùbá Nàìjíríà*. 7, 103-121.
- Adeoye, C.L. (1979) *Àṣà àti Ìṣe Yorùbá*. Ibadan: Oxford University Press Plc. Adewoye, Sam (1988). *The Essentiasl of Literature*. Ibadan: Paperbak Publishers
- Adeyemi, O. (2006) *Tìṣẹ̀rì Lítírésẹ̀ Ní Èdè Yorùbá*. Ilorin: Shebiotimọ Publications.
- Adeyinka, A.A. àti Ilesanmi, Y.O. (2019) “Èkó-Èdè àti Ọ̀nà Ìbáńisọ̀rọ̀ gégé bí Ọ̀pákùtẹ̀lẹ̀ fún àṣeýeýe imọ̀ èkó ní àwùjọ” in Yorùbá. *The Journal of Yoruba Studies Association of Nigeria* 9: (4) 39-52.
- Ajisafe, A.K. (1921) *Aiyé Àkámara*. Bungay Suffolk, Richard Olay and Sons Ltd.
- Akinjogbin, A. (1969) *Ewì Ìwòyì*. Glasgow: Collins Sons and Co. Ltd.
- Akinjogbin, I.A. (2009) “Kí a wo èyìn wò kí a lè tẹ síwájú” Ogundeji & Akangbe (eds) *Omoluabi: Its Concept and Education in Yoruba land*. Ibadan: Cultural Studies Group, 11-28.
- Awoniyi, T.A. (1975) “Omólúwàbí: The Fundamental Basis of Yoruba Education” Abimbola W. (ed) *Yoruba Oral Tradition*. Ile-Ife, Department of African Langauges and Literatures, University of Ife. 357-388.
- Bamikole, L.O. (2017) “The Ethnics of Work in Sholla-Allyson Obaniyi’s Morose”. *Yoruba: Journal of Yoruba Studies Association of Nigeria*. 8(4) 38-71.
- Banjo, A. (2009) “Tertiary Education and Imperatives for Productive Labour” in Ogundeji, A. & Akangbe (eds) *Omoluabi: Its Concept and Education in Yoruba land*. Ibadan: Cultural Studies Group, 129-142.
- Barry, H. (2000) *The Good, The Bad and The Beautiful: Discourse About Values in Yoruba Culture*. Bloomington: Indiana University Press.
- Bewaji, J.A.O (2009) “Ethics and Morality in Yoruba Culture. Kwasi W (edd), *A Companion to African Philosopy*. Maldean, MA: Blackwell Publishing Ltd., 396-403.
- Bonnet, T. (1979) *Formalism and Marxism*. London: Methuen.
- Faleti, A. (2009), “Omoluabi - The Golden Attribute of a Yoruba Man: Growing or Dying? Ogundeji A and Akangbe A. (eds) *Omoluabi its concept and Education in Yoruba Land*. Ibadan: Cultural Studies Group, 113-127.

- Durkheim, E. (1915) *The Elementary Forms of Religious Life*. NY, Free Press.
- Edgar, A and Sedgwick, P, (2007). *Cultural Theory: The Key Concept*. Routledge: Taylor and Francis Groups
- Idowu, E.B. (1962). *Olodumare: God in Yoruba Belief*. London: Longmans.
- Isola, A. (2009) “Yoruba Culture in Education” in Ogundeji A. & Akangbe (eds) *Omolubai: Its Concept and Education in Yoruba land*. Ibadan: Cultural Studies Group, 129-142.
- Lijadu, E.M (1906) & Babalola, S.A. (1974) *Àwọn Àròfò Orin Sóbò Aróbíodu*. Ibadan Macmillan. *Ìwé Kejì Àwọn Orin Sóbò Aróbíodu àti ti Oyèsilé Keribo*. Abèòkúta: Ègbà Government Press.
- Ngugi Wa Thiongo (1986) *Decolonizing the African Mind. The Politics of Language in African Literature*. London: James Currey.
- Obasa, D.A. (1971). *Àwọn Akéwì Apá Kìíní*. Ibadan: Oxford University Press.
- Odunjo, J.F. (1949) *Aláwùiyé Ìwé Kìíní*. Lagos: Learn Africa Plc.
- Ogundeji, P.A. (2009) “Èdè Yorùbá gégé bí ọkọ tí a fi ñ tu iwà ọmọlúàbí gúnlẹ̀ sébùúté ayọ̀ láwùjọ” in Ogundeji A. & Akangbe (eds) *Omolubai: Its Cocept and Education in Yoruba land*. Ibadan: Cultural Studies Group, 69-88.
- Oladapo, O. (1973) *Àròyè Akéwì Apá Kìíní*. Ibadan: Onibonoje Press & Book Industries Ltd.
- Oladapo, O. (1975) *Àròyè Akéwì Apá Kejì*. Ibadan: Onibonoje Press & Book Industries Ltd.
- Ologundudu, K. (2009) *Ade orí Ọ̀kín: Àsàyàn Ewì, Oríkì Pẹ̀lú Àlàyé Lẹ̀kùn-ún rẹ̀rẹ̀*. Ibadan: Penthouse Publications (Nig.)
- Opadotun, T. (1976) *Àròfò Ọ̀pádòtun*. Lagos: Academy Press Ltd.
- Opadotun, T. (1987) *Àròfò Eléwì-Odò*. Ibadan: Onibonoje Press & Book Industries Ltd.
- Opefeyitimi, A. (2014) *Tíórì àti Ìṣọwọ̀lò-èdè*. Ilé-Ifẹ̀: Obafemi Awolowo University Press.
- Oyetade, M.O. (1914) “A Comparative Study of Yoruba and Biblical Concept of Children Upbringing” in Abdussalam A.S. (ed) *Bringing our Cultures Home: Festschrift for Bade Ajayi at 70*. Ilorin: Chridamel House, 56-66.
- Yóloye, E.A. (2009) “The philosophy of the Nigerian Education System and Relevance to the Concept of the Yoruba Ọmọlúàbí in Ogundeji A. & Akangbe (eds) *Ọmọlúàbí: Its Concept and Education in Yoruba land*. Ọ̀Ibadan: Cultural Studies Group, 69-88.